

Гедзіміна рымскаму папу Іаану XXII у 1322 г.⁶¹. Аднак дэталёвы разгляд гэтага і іншых, звязаных з ім, дакументаў наводзяць на думку, што гаворка ішла не столькі аб хрышчэнні язычнікаў, колькі аб перахрышчэнні праваслаўных у католікаў. Так, у лісце стража прускіх мінарытаў Мікалая да вернікаў ад 25 лістапада 1323 г. гаворыцца аб Гедзіміне, што ён «жадае з усімі прыбліжанымі і з усім каралеўствам ахрысціцца»⁶². Зразумела, што ўсе «прыбліжаныя» Гедзіміна і ўсё яго каралеўства не складалася толькі з язычнікаў. Можна, гэта непраўдзівое сведчанне? Але вось у буле Іаана XXII ад 1 чэрвеня 1324 г., якая павінна была служыць інструкцыяй і адначасова пацвярджаць паўнамоцтвы легатаў, якія накіроўваліся да Гедзіміна з мэтай хрышчэння, увесь час гаворыцца аб «схізматыках», якія павінны будучы прызнаць уладу рымскага папы, а аб літоўскіх язычніках у ёй прама не ўпамінаецца, і нават сам Гедзімін лічыцца, як відаць, схізматыкам⁶³. Такім чынам, папскае пасольства ехала да Гедзіміна з яснай мэтай: перавесці праваслаўнае насельніцтва (у тым ліку і самога Гедзіміна), г. зн., «схізматыкаў», у каталіцкую веру. Прычына такога намеру Гедзіміна ясная: ён хацеў тым самым пазбавіцца ад нападаў крыжакоў. Яго пасланне да папы перапоўнена скаргамі на крыжакоў і шматлікімі фактамі разбурэнняў і рабаўніцтваў, што чыніліся крыжакамі. Магчыма, прыняцце каталіцтва пазбавіла б, на ягоную думку, крыжакоў аднаго з іх заўсёдных і галоўных апраўданняў, што, маўляў, усё рабілася пад знакам пашырэння веры Хрыстовай, і менавіта — каталіцкай. Аднак рэч у тым, што калі пасольства прыбыло ў Вільню і перайшло непасрэдна да клопатаў аб хрышчэнні, Гедзімін адмовіўся ад ранейшага намеру, сказаўшы, што ён гэтага не прасіў пісаць у сваім пасланні і што словы пра хрышчэнне самаходчэ напісаў яго сакратар манах Бертольд⁶⁴.

Але ўсё-такі, калі меркаваць, што Гедзімін меў сапраўды намер перавесці хрышчэнне ў каталіцкую веру (а гэта пацвердзіў яго перакладчык)⁶⁵, дык што прымусіла яго адмовіцца? Адказ далі папскія лягаты. Яны даведаліся, што супроць хрышчэння выступілі жамойты, але не па сваёй ініцыятыве, а па нагаворы прускіх крыжакоў, ад якіх яны атрымлівалі багатыя дары⁶⁶. Што ж, гэта цалкам зразумела, бо ў выпадку хросту

існаванне прускага Ордэна страціла б усялякі сэнс, паколькі ён меў сваім галоўным абавязкам пашыраць хрысціянства сярод язычнікаў, у тым ліку і сярод жамойтаў.

Варта таксама падкрэсліць: хрышчэнне ў каталіцкую веру сарвалася не толькі па віне падкупленых жамойтаў, але і ў выніку пазіцыі праваслаўнага насельніцтва, што таксама адзначана ў згаданым раней дакуменце⁶⁷. Якраз другая прычына і была галоўнай, бо праваслаўныя складалі ў краіне большасць. Апроч таго, сталіца дзяржавы Вільня таксама была пераважна славянскім горадам і моцным асяродкам праваслаўя. Гедзімін не мог з усім гэтым не лічыцца, што, па сутнасці, і закрэсліла заходы на прыняцці каталіцтва.

У духу полацкіх традыцый

Яшчэ ў свой час В. Васілеўскі заўважыў падабенства стылю адказаў Гедзіміна папскім паслам са стылем граматы полацкага епіскапа Якава. Указваючы на словы Гедзіміна, што ён гатовы прызнаць папу айцом, бо апошні старэйшы за яго, даследчык адзначаў: «Яны (гэтыя словы Гедзіміна. — М. Е.) прасякнутыя тым жа духам, які чуюцца ў словах полацкага епіскапа Якава, які называў і рыжскіх ратманаў, і князя Віцены, і палачанаў дзецьмі сваімі, а мітрапаліта айцом. Гэты дух адчуваецца ў словах іншых літоўскіх князёў, што засвоілі рэлігійныя і асабліва народныя погляды епіскапа Полацкага»⁶⁸.

Сапраўды, у дзеяннях і словах Гедзіміна, як і іншых вялікіх князёў літоўскіх, да Крэўскай уніі яскрава адчуваецца верацярпімасць палачанаў, што выявілася і ў дзейнасці іх князёў. Яшчэ Генрых Латвійскі зазначыў у сваёй «Хроніцы Лівоніі», што полацкія князі не звязвалі падначаленым прыбалтыйскім язычніцкім плямёнам хрысціянскай веры, а задавальняліся толькі данінай з іх⁶⁹. Верацярпімасць панавала і ў адносінах да язычнікаў на карэнных полацкіх землях. Гэтым мы можам растлумачыць той факт, чаму на тэрыторыі По-

лаччыны аж да канца XIV ст. існаваў шэраг язычніцкіх астравоў: у ваколіцах Абольцаў (цяперашні Талачынскі раён), Гайны (Лагойскі раён) і інш. Тут жыло балцкае насельніцтва, на якое ў час хрышчэння Русі ў канцы X ст. хрысціянства не пашыралася, і якое, відаць, ужо асімілявалася беларусамі, але захавала язычніцтва. Такае становішча магло існаваць толькі там, дзе этнічная асіміляцыя і пашырэнне хрысціянства праходзілі «без шуму і гвалту», як вельмі слушна вызначаў гістарычны почырк беларусаў у адносінах да іншапляменнікаў і іншавярцаў А. Качубінскі.

Надзвычай яскрава выяўляецца гэты почырк і ў Гедзіміна. Ён увесь час падкрэслівае сваю верацярпімасць, заяўляючы, напрыклад: «Няхай хрысціяне шануюць бога свайго па-свойму, рускія — па-свойму, палякі — па-свойму, а мы шануем бога па-нашаму звычай»⁷⁰. Гэтыя словы, на першы погляд, могуць гаварыць на карысць таго, што Гедзімін быў сапраўды язычнікам, калі ён сябе аддзяляе ад хрысціянаў, рускіх і палякаў. Але згаданае Гедзімінава выслоўе вельмі супярэчлівае, каб рабіць з яго такую выснову. Сапраўды, калі пад хрысціянамі ён разумеў крыжакоў, то чаму ён асобна ад іх называў палякаў, што, як і крыжакі, былі католікамі. І наогул, гэтыя словы Гедзіміна даюць падставу лічыць і палякаў, і рускіх таксама язычнікамі, паколькі яны аддзелены ад хрысціянаў. Такім чынам, сказанае вялікім князем можа толькі пацвярджаць яго талерантнасць. А гэта значыць, што ў Княстве панавала ў гэты час не толькі полацкая дзяржаўная палітыка, але і полацкая ідэалогія, якая мела на мэта мірную, «без шуму і гвалту» асіміляцыю і хрысціянізацыю язычніцкага насельніцтва. Вось у чым і трэба найперш бачыць прычыну няўдачы ўсёй вышэйапісанай і забытанай да неверагоднасці гісторыі са спробаю акаталічвання не толькі язычніцкага але, магчыма, і праваслаўнага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Гэта хрышчэнне, задуманае як аднаразовы акт, мела б гвалтоўны характар і супярэчыла б духу полацкіх традыцый, а таксама і духу Гедзіміна як іх выразніка, што і прывяло вялікага князя да адмовы ад ранейшага намеру (калі такі сапраўды ў яго быў, у чым, як мы бачылі, ёсць вялікі сумненні).

Незалежна ад таго, ці намер прыняць каталіцтва

ішоў ад Гедзіміна, ці не ад яго, гэтая задума была асуджаная на правал. І не толькі таму, што яе не магла прыняць ні праваслаўная большасць, ні язычніцкая меншасць, у прыватнасці, Жамойція. Яна магла таму і мірыцца з праваслаўнай большасцю, што не бачыла з яе боку ніякага рэлігійнага прымусу. Іншая рэч — стаўленне да каталіцтва, якое жамойты атаясамлівалі з гвалтам, бо якраз такім шляхам яно насаджалася крыжакамі. Зразумела, што яны інакш, як варожа, паставіцца да намеру прыняць каталіцтва не маглі. Яны маглі мірыцца з праваслаўным князем, а не з каталіцкім. Такія разважанні прыводзяць да высновы, што Гедзімін, відаць, быў праваслаўным, асабліва калі нагадаць, што праваслаўнымі былі дзве яго жонкі. Наўрад ці яны рызыкнулі б выходзіць замуж за язычніка. Праваслаўнымі, як убачым далей, былі і Гедзімінавы сыны.

Трэба адзначыць, што ў самы апошні час у літаратуры з'явіліся звесткі аб тым, што Гедзімін, нягледзячы на першую няўдачу з хрышчэннем, зрабіў другую спробу ў 1340—1341 гг. Гэтым разам ён нібыта звязаўся з Чэхіяй, адкуль і прыйшло дзесяць ксяндзоў, каб прынесці язычнікам хрысціянства. Аднак, як адзначаў чэшскі храніст Бенеш, ад якога і ідуць згаданыя звесткі, «свае парадзіўшыся, самога князя атрутаю атруцілі»⁷¹. Як бачым, гэтае паведамленне ўносіць пэўныя карэктывы ў наша ўяўленне аб жыццёвым фінале Гедзіміна: ён не загінуў у баі, як гаварылася раней, а быў сваімі атручаны.

Цяжка сказаць, чаму гэта крыніца не была вядомая даследчыкам да самага апошняга часу і наколькі ёй можна давяраць. Магчыма, што яна і бясспрэчная, асабліва калі ўлічыць, што, паводле яе, Гедзіміна атруцілі «свае», г. зн., што па-ранейшаму хрышчэнню ў каталіцтва супраціўлялася ўсё насельніцтва дзяржавы — як праваслаўныя, так і язычнікі.

Такім чынам і ў часы Гедзіміна Вялікае княства Літоўскае было пераважна хрысціянскаю краінай, дзе панавалі дух цярынімасці да язычніцкай меншасці. А гэта і стварала атмасферу непрыняцця новай рэлігіі.

Саюз з Польшчай, яго плюсы і мінусы

І ўсё ж менавіта ў той перыяд пачала нараджацца пагроза для мірнага суіснавання хрысціянства і язычніцтва, якое існавала ў Вялікім княстве Літоўскім.

Крыжацкі Ордэн быў адначасова ворагам і Вялікага княства і Польшчы. А гэта, натуральна, не магло не прывесці да ідэі адзінства суседніх дзяржаў для сумеснай барацьбы са смерцельна небяспечным праціўнікам. Перад Гедзімінам паўстала перспектыва ў змаганні з хрысціянска-каталіцкім Ордэнам уступіць у саюз з такой жа хрысціянска-каталіцкай Польшчай. А апошняя, ваюючы з Ордэнам, у той жа час і вучылася ў яго. Яна добра разумела, што для крыжакоў пашырэнне каталіцтва было адначасова і заваяваннем тых земляў, куды яны прыносілі сваю веру. Менавіта такую тактыку і пераймалі польскія вярхі ў крыжацкіх верхаводаў.

Пашырэнне каталіцкай веры стала асноўным напрамкам і польскай экспансіі. І хоць гэта з усёй выразнасцю выявілася пазней, ужо пасля Крэўскай уніі, аднак тагачаснае збліжэнне Польшчы і Вялікага княства Літоўскага з'явілася своеасаблівым пралагам гэтае экспансіі. Зразумела, што такі погляд польскіх вярхоў на пашырэнне каталіцызму не мог ажыццяўляцца ў Вялікім княстве без прымусу, зноў-такі выклікала непазбежнасць падначалення першай.

Ужо пры Гедзіміне, як сведчаць яго пасланні, каталіцтва пранікае ў ягоную дзяржаву, для чаго ў Новагародку і Вільні ўзводзіліся касцёлы⁷². Сам вялікі князь клапаціўся аб прыездзе манахаў, якія добра ведаюць польскую мову⁷³. Як у свой час полацкі князь Уладзімір даваў нямецкаму манаху Мейнардз дазвол на хрышчэнне падуладных Полацку лівяў, не падазраючы, што гэтым самым ён адчыняў дарогу для крыжацкай агрэсіі, так і талерантны Гедзімін не толькі не супраціўляўся, але і садзейнічаў пранікненню каталіцызму ў Вялікім княстве Літоўскім, зноў-такі не падазраючы, што ён адчыняе дарогу польскай экспансіі.

Але, магчыма, Гедзімін пазней зразумеў усю небяспеку прыходу каталіцызму ад Польшчы, як і ад

Ордэна. І таму, калі верыць паведамленню чэшскага храніста Бенеша, вырашыў прыняць каталіцтва ад чэхаў, што, вядома, магло б істотна збытаць карты польскім вярхам. Таму — калі падзеі разгортваліся сапраўды так, — нельга дзівіцца жорсткай расправе з Гедзімінам, да чаго пэўна ж прыклалі руку і польскія стаўленікі ў Вільні (магчыма, яны — найперш). Але ўсё гэта будзе пасля, тым больш што пачаўся працэс палітычнага збліжэння дзвюх суседніх дзяржаў на грунце адзінай барацьбы з крыжакамі.

Насамперш заслугоўвае ўвагі тое, што ініцыятыва заключэння саюза была пададзеная з боку Польшчы. І гэта невыпадкова. Польшча ўжо даўно і даволі балюча цярпела ад нямецкай агрэсіі. Варта нагадаць, што яшчэ Уладзіслаў IV Кучаравы, які быў каралём з 1147-га па 1173 г., адмовіўся на карысць немцаў ад славянскай зямлі паміж Одэрам і Эльбай (тады гэтыя рэкі мелі яшчэ славянскія назвы — Одра і Лаба). Пагроза нямецкай агрэсіі ўсё больш навісала над Польшчай, якая, не маючы патрэбных сіл, магла толькі абараняцца. А ёй трэба было наступаць, бо толькі пры такой умове яна магла спыніць нямецкі наступ. Вядома, у такім становішчы трэба было шукаць надзейнага саюзніка. Ім быў выбраны ўсходні сусед — Вялікае княства Літоўскае. Па-першае, для яго нямецкая пагроза была таксама выключна небяспечнай, і гэта рабіла яго саюзнікам надзейным. Па-другое, Польшча бачыла ў асобе свайго ўсходняга суседа магутную сілу, удары якой адчула на сабе. Аб гэтым асабліва добра пасведчыў магутны ўдар беларускіх войскаў на чале з Давыдам Гарадзенскім на Добрынескую зямлю. Польшча хацела мець на ўсходзе не небяспечнага ворага, а моцнага саюзніка. І ў гэтым яна не памылілася.

Збліжэнне Польшчы з Вялікім княствам пачалося, як гэта было тады зазвычайна, з завязвання сваяцтва паміж каранаванымі асобамі дзвюх дзяржаў. Польскі кароль Уладзіслаў Лакетка паслаў у Вільню некалькі сваіх магнатаў з мэтай сватаць за свайго адзінага сына дачку Гедзіміна Альдону (у «Хроніцы Быхаўца» яна называецца Ганнай і адзінай дачкой Гедзіміна⁷⁴, але гэта не адпавядае сапраўднасці, бо ў Гедзіміна было тры дачкі). Вялікі князь даў на гэта згоду, і Ганна выправілася ў Кракаў, узяўшы з сабою ў якасці вена вялікую

колькасць польскіх ваеннапалонных. Шлюбная ўрачыс-тасць прайшла з бляскам. Польскі кароль у гонар гэтай падзеі нават устанавіў ордэн Белага Арла⁷⁵. 28 чэрвеня 1325 года паміж Уладзіславам і Гедзімінам быў заключаны наступальны і абарончы саюз супроць Ордэна.

З гэтай жа прычыны і па такім самым сцэнарыі адбылося збліжэнне з Гедзімінам Мазавецкага князя Трайдзеня. Ён таксама ажаніў свайго сына з Гедзімінавай дачкой Марыяй, пасля чаго быў заключаны аналагічны дагавор. Цікава зазначыць, што незадоўга перад гэтым князь Трайдзень разам з другім мазавецкім князем Самавітам у сваім лісце да рымскага папы Іаана XXII пісаў аб марнасці заключэння міру з Гедзімінам і аб тым, што Ордэну трэба па-ранейшаму весці з ім вайну⁷⁶. Што ж, такая змена ў паводзінах да Ордэна не была выпадковай. Трайдзень пад націскам варожага сілаў павінен быў зразумець, што ордэнская агрэсія такая ж небяспечная і для яго, як і для Вялікага княства Літоўскага. Гэтым самым ён выправіў памылку свайго прадзеда Конрада Мазавецкага, які ў 1227 г. для барацьбы з прусамі, што напачалі на яго землі, запрасіў крыжакоў, чым дапамог ім умацавацца ў Прыбалтыцы і ў далейшым стаць самымі заядлымі ворагамі палякаў.

Бясспрэчна, што збліжэнне Польшчы і Вялікага княства Літоўскага было ўзаемавыгаднай справай. І ўсё ж яно было больш выгаднае для Польшчы. Пра гэта красамоўна сведчыць ужо тое, што якраз ёй і належала ініцыятыва. І сапраўды, Польшча, усё больш знемагаючы ад барацьбы з крыжакамі, наступова траціла свае землі. У літаратуры выказана думка, што, збліжаючыся з Польшчай, Гедзімін знайшоў сабе саюзніка ў барацьбе з Ордэнам⁷⁷. Аднак усё было наадварот, моцнага саюзніка набыў сабе не Гедзімін, а Польшча.

Польшча ў гэты час была ўцягнута ў канфлікт папы з германскім імператарам Людовікам Баварскім, прычым стаяла на баку першага, у той час як другога падтрымлівалі крыжакі. Таму ўдар па іх сапраўды быў ударам па іх саюзніку і па Ордэну. З улікам гэтага і можна зразумець, чаму ў 1326 г. быў зроблены сумесны паход войск Польшчы і Вялікага княства на Брандэнбург, дзе ўладарыў сын Людовіка Баварскага. Гэта вайсковая акцыя была найбольш удалая, відаць, шмат у чым дзякуючы таму, што войска Вялікага княст-

ва (яно складалася з 1200 вершнікаў) узначальваў Давыд Гарадзенскі. Менавіта ягоная конніца і адыграла ў разгроме брандэнбургскага войска вырашальную ролю, забраўшы шмат багацця і павёўшы з сабою звыш 6000 палонных⁷⁸. На жаль, як мы ўжо ведаем, гэта быў апошні паход выдатнага беларускага палкаводца. У час вяртання ён быў забіты мазавецкім рыцарам Андрэем па прозвішчу ці то Госць ці то Гасцінскі⁷⁹.

Не менш паспяховым атрымаўся паход туды ў сакавіку наступнага, 1327 г., што ўзначальваў сын Гедзіміна Альгерд, які тады быў віцебскім князем. Ён прасунуўся аж да Франкфурта-на-Одэры і таксама вярнуўся з бага-тай здабычай.

Вайна была зацяжнай і ішла з пераменным поспехам. У 1331 г. пасля пэўнага зацішша яна ўзнавілася. Ордэнскія атрады спустошвалі Куяўскую зямлю, а праз некаторы час прускае і лівонскае войскі ўварваліся ў раён Каліша і Гдыні, дзе шмат нарабавалі і ўзялі вялікі палон. Асабліва трэба спыніцца на бітве пад Плёўцамі 27 верасня 1331 г., якая ў літаратуры падаецца як вялікая перамога войск Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Але гэта не зусім так. Сапраўды, на пачатку ордэнскія войскі пацярпелі моцнае паражэнне, а іх верхаход Дзітрых нават быў узяты ў палон. Але крыжакі, ачунаўшы ад няўдачы, перайшлі ў наступ, вызвалілі з палону Дзітрыха і нанеслі польскаму войску паражэнне⁸⁰.

Перамогі Давыда Гарадзенскага і Альгерда не маглі не ўстрыжыць Прускі ордэн, які неўзабаве, летам 1327 г. пачаў вайну з Польшчай і Вялікім княствам.

Толькі ў святле збліжэння Вялікага княства з Польшчай становіцца зразумелай прычына заключэння міру ў 1326 г. полацкім князем Воінам-Васілём і менскім Фёдарам Расціславічам ад імя Гедзіміна з Ноўгарадам і немцамі (пад апошнімі разумеліся лівонцы). Гэта патрэбна было дзеля таго, каб сканцэнтраваць вайсковыя сілы на захадзе, дзе сапраўды і былі атрыманы вялікія перамогі. Нядаўна была выказана думка, што гэта было вялікім дасягненнем палітыкі Гедзіміна, паколькі «Літва (аўтар пададзенага меркавання разумее Вялікае княства Літоўскае выключна як літоўскую дзяржаву ў сучасным значэнні гэтага слова) ўпершыню сама актыўна ўдзельнічала ў палітыцы Заходняй Еўро-

пы» і што гэта «ўмацоўвала літоўска-польскі саюз»⁸¹. Аднак той самы аўтар прызнае правал гэтай палітыкі Гедзіміна, што ў далейшым і прывяло «Літву Гедзіміна на край бездані»⁸². І гэта сапраўды так. Па-першае, Вялікае княства Літоўскае, як відаць з вышэйсказанага, было ўцягнута ў палітычнае жыццё Заходняй Еўропы не столькі само сабою, колькі Польшчай, якая найперш выйгравала ад умацавання літоўска-польскага саюза. Гэта дало ёй магчымасць перайсці ў сутыкненні з крыжакамі ад абароны да наступу. Да таго ж гэты саюз неўзабаве пасля бітвы пад Плоўцамі распаўся. Далейшая ізаляцыя Вялікага княства Літоўскага ад еўрапейскіх краін прыпісваецца язычніцтву Літвы. У прыватнасці, Венгрыя ў дадатак да тэрытарыяльных супярэчнасцей, маўляў, не пажадала мець справу з язычніцкай краінай⁸³. Аднак гэта не магло быць асноўнай прычынай, бо Вялікае княства ў большай ступені было дзяржавай хрысціянскай. Ды і наогул, паўтараем, ніякага намеру ў Гедзіміна ўмешвацца ў еўрапейскія справы не было. Ён быў уцягнуты ў іх Польшай на глебе барацьбы з агульным для іх крыжацкім ворагам.

Барацьба з Лівоніяй

Барацьба з крыжакамі была накіравана супроць Прускага ордэна — галоўнага ворага Польшчы, у той час як галоўным ворагам Вялікага княства Літоўскага з'яўляўся Лівонскі ордэн. Менавіта ён і выкарыстаў узніклыя спрыяльныя ўмовы, каб умацаваць свае пазіцыі на ўсходзе. Тое, што паход на Брандэнбург у 1326 г. ўзначальваў Давыд Гарадзенскі, а ў 1327 г. Альгерд, які на той час ужо быў князем крэўскім і віцебскім, можа сведчыць, што ў гэтых акцыях удзельнічалі пераважна беларускія войскі. Вось жа заключэнне міру ў 1326 г. і адцягненне беларускіх збройных сілаў з усходу на захад і садзейнічалі Лівонскаму ордэну ў яго далейшай экспансіі.

Нам ужо добра вядома, што Гедзімін у барацьбе з лівонцамі абапіраўся на Рыгу, якая не прызнавала над

сабою ордэнскай улады. Саюз з гэтым горадам найперш быў выгадны Полацку, які ўжо больш за стагоддзе веў з ім бойкі гандаль. Імкненне парушыць еднасць інтарэсаў Рыгі і Полацка і стала галоўнаю мэтай Лівонскага ордэна.

Ордэн найперш імкнуўся падначаліць Рыгу. Зыходным пунктам стала выстаўленае рыжанам патрабаванне парваць усе сувязі з Вялікім княствам Літоўскім. Гэта было непрымальным для Рыгі, паколькі найперш падарвала б яе гандаль. Трэба зазначыць, што на частку прыбытку ад яго прэтэндавалі лівонцы, што асабліва раздражняла рыжанаў. Найбольш іх гандлёвым справам шкодзіла тое, што вусце Дзвіны знаходзілася ў руках у іхніх супернікаў. Гэта і прымусіла рыжанаў у чэрвені 1328 г. зрабіць напад на крэпасць Дзінамінют, якая кантралявала вусце Дзвіны. Аднак тая акцыя не мела поспеху. Вядома, лівонцы не маглі пакінуць такіх дзеянняў без пакарання. Рыжане звярнуліся па дапамогу да Гедзіміна, паабяцаўшы аддаць яму некалькі сваіх крэпасцей. Але рыцары, уведаўшы пра гэта, захапілі паабяцаныя Гедзіміну замкі. Прышоўшы з войскам у Лівонію і ўбачыўшы гэта, Гедзімін разграміў і спаліў іншыя, менш абароненыя замкі лівонцаў. Толькі такі помслівы крок не мог выратаваць Рыгу. Ён быў яшчэ больш умацоўваў намер Ордэна канчаткова падначаліць яе сабе, тым больш што ёй у гэты момант ніхто не мог дапамагчы. Ажыццявіўшы ў пачатку 1329 г. поўную блокаду Рыгі і пазбавіўшы рыжан магчымасці атрымліваць звонку жыццёва неабходныя прыпасы, лівонцы праз 13 месяцаў прымусілі горад здацца і прызнаць верхаўства Ордэна. Апроч усяго іншага ў выніку гэтага Рыга была пазбаўлена сувязі з Вялікім княствам Літоўскім.

Паколькі Лівонскі ордэн не быў звязаны з Прускім у яго барацьбе з Польшчай, пасля аб'яднання з Рыгай гэта дало магчымасць усе свае сілы накіроўваць супроць Вялікага княства Літоўскага, аслабленага удзелам у вайне Польшчы з прусакамі. Лівонскія атрады ўчынілі напады на землі Вялікага княства, найперш на Жамойць, у 1330, 1332 і 1333 гг. Не абміналі яны і беларускія земляў. У 1333 г. лівонцы хадзілі на Полацк, сюды ж яны накіраваліся і ў наступным годзе пасля паходу пад Вільню, дзе знішчылі 1200 чалавек. У 1336 г.

крыжакі, сярод якіх было 200 знакамітых еўрапейскіх асобаў, зрабілі паход у Нальшчанскую зямлю (Нарачанскі край) на крэпасць Пулен. Аднак яе абаронцы і навакольныя жыхары пасля чарговай аблогі спалілі сябе, каб не аддацца ў рукі непрыйцеля.

Трэба зазначыць, што Польшча ў гэты час не прыйшла на дапамогу Вялікаму княству Літоўскаму. Больш таго, у 1337 г., калі рыхтаваўся новы аб'яднаны паход на Вялікае княства, польскі кароль Казімір (той самы, што ажаніўся з дачкой Гедзіміна Альдонай), хоць сам і не прыняў у гэтай вайскавай акцыі, аднак намнога яе аблегчыў, заключыўшы мір з тэўтонамі. Паход гэты быў накіраваны да вярхоўя ракі Дубісы, гэта значыць на тэрыторыю сучаснай Літвы. І вось што здзіўляе. Крыжакі прыйшлі туды, збудавалі сваю крэпасць Марыенбэ-дэр, далей прайшлі да Нёмана і на яго правым беразе паставілі крэпасць Байербург, пасля авалодалі крэпасцю Веленай і, перабудоваўшы яе, назвалі Фрыдбургам. Толькі потым заложнікі вярнуліся ў Прусію. І вось за ўвесь гэты час ім не было аказана ніякага супраціўлення, гэтак жа, як і раней, пры варожым нападзе на Пулен. Тое ж самае мы бачым і пры нападзе на Жамойць у 1339 г., калі двухдзённым рабунак быў спынены не вайскавай сілай, а выключна вялікім морозам, які і пры-мусіў крыжакоў вяртацца назад. Гэтак жа крыжакі паход на Жамойць у 1340 г. быў асуджаны на няўдачу не сілаю войскаў праціўніка, а адлігаю⁸⁴. З усяго гэтага вынікае, што так званыя вялікія літоўскія князі менш за ўсё думалі аб абароне літоўскіх (у сучасным значэнні гэтага слова) земляў і іх насельніцтва. Яшчэ В. Антановіч слушна заўважыў, што насельніцтва карэннай Літвы ваража адносілася да вялікакняскай дынастыі⁸⁵. І Гедзімін не быў тут выключэннем. Як мы ўжо ведаем, яшчэ не будучы вялікім князем, ён расправіўся з жамойцкімі старшынямі за іх сепаратысцкія дзеянні, што, відаць, надоўга засталася ў памяці як жамойцаў, так і Гедзіміна.

Гэта, па ўсяму відаць, добра ведалі і крыжакі, і таму, карыстаючыся безабароннасцю земляў, у прыватнасці, Жамойці, так упэўнена будавалі тут свае ўмацаванні. Асабліва небяспечным быў Байербург, які знаходзіўся ўжо на правым беразе Нёмана, гэтым самым з'яўляючыся трывалай апорай для далейшага прасоўвання. І са-

праўды, дзяржава апынулася над безданню. Толькі цяпер, з вялікім спазненнем, Гедзімін убачыў небяспеку і зрабіў спробу знішчыць пабудаваныя крыжацкія крэпасці, да таго ж умацаваныя агнястрэльнай зброяй, якая толькі-толькі пачала ўжывацца ў Еўропе. Аднак пры штурме Байебурга, паводле сведчання Віганда, быў забіты куляю. (Як ужо адзначалася, ёсць звесткі, што тут загінуў не Гедзімін, а яго старэйшы сын Вітаўт, які, на жаль, нідзе больш у крыніцах не ўпамінаецца, што робіць яго існаванне праблематычным). І, наогул, трэба адзначыць, звесткі аб даце Гедзімінавай смерці вельмі супярэчлівыя. Так, паводле Віганда, яна прыпадае на 1337 г., паводле Я. Длугаша — нават на 1307 г., а паводле М. Стрыйкоўскага — на 1328 г. Аднак усе яны памылковыя, і сучасная гістарычная навука лічыць найбольш дакладнай датай гібелі Гедзіміна — 1341 г. Па некаторых звестках, Гедзімінава цела яго сыны прывезлі ў Вільню і спалілі на высокай гары згодна з язычніцкім абрадам⁸⁶. Вельмі маляўніча гэта апісана ў «Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай»⁸⁷. Аднак названая крыніца з'яўляецца, па сутнасці, перакладам «Хронікі М. Стрыйкоўскага», і, як у яго, гэтая падзея пададзена пад 1328 г. Болей сведчанняў аб такім пахаванні Гедзіміна мы не сустракаем ні ў якіх іншых крыніцах. І таму, найверагодней, гэтыя звесткі трэба лічыць адным са шматлікіх домыслаў М. Стрыйкоўскага. Няма сумнення ў тым, што Гедзімін быў праваслаўным хрысціянінам. Вядома ж, нават сёння ў пахаванні хрысціянаў захоўваюцца некаторыя элементы язычніцтва. Трэба думаць, што іх значна больш было ў часы Гедзіміна.

25-гадовае княжанне гэтага ўладара было важным прамежкам нашай мінуўшчыны, і таму аб'ектыўная яго ацэнка мае прынцыповае значэнне для правільнага разумення далейшай беларускай гісторыі. У гэты час выразна пазначыліся як станоўчыя, так і адмоўныя асаблівасці нашага далейшага гістарычнага жыцця. Да першых трэба аднесці як найбольш важную — аб'яднанне асноўнай масы беларускіх земляў. Гэта надало ім моц і прыцягальную сілу для далейшага пашырэння, асабліва ва ўсходнім і паўднёвым кірунках, што і пачалося неўзабаве пасля Гедзімінавай смерці. Аб'яднанне стала трывалым грунтам і для канчатковага фармавання беларускай народнасці, яе культуры і мовы.

Гэтую акалічнасць трэба асабліва падкрэсліць, бо калі, напрыклад, пры Іване Каліце, час дзейнасці якога супадае з княжаннем Гедзіміна, Маскоўскае княства толькі пачало ўзвышацца сярод іншых, яшчэ раз'яднаных, будучых вялікарускіх земляў, то большасць беларускіх земляў, як мы бачылі, ужо былі аб'яднаны ў адной дзяржаве, і дало магчымасць беларускаму этнаўтваральнаму працэсу намнога апырэдзіць вялікарускі.

Перанясенне сталіцы ў Вільні асабліва садзейнічала далейшай беларускай каналізацыі і асіміляцыі ў заходнім кірунку. Але менавіта ў той час выразна выявіліся і тыя неспрыяльныя акалічнасці, што ў далейшым спрычыніліся да заняпаду Вялікага княства Літоўскага. Найперш і галоўным чынам, як мы ўжо бачылі, гэта значнае пагаршэнне знешніх умоў, што, у сваю чаргу, узмацняла і ўнутраныя супярэчнасці. Калі галіцка-валынскія князі, што пагразлі ў міжусобіцах, перасталі быць пагрозай для Княства з поўдня, то крыжакі перанейшаму засталіся самым небяспечным ворагам з захаду. І вось у дадатак да гэтай агрэсіі з усходу пачынае расці маскоўская пагроза, якая ў далейшым стане найбольш небяспечнай. Польшча, разумеючы неабходнасць супольнасці з Вялікім княствам у барацьбе з крыжакамі, найперш бачыла ў гэтым саюзе сваю надзейную апору для далейшага змагання супроць іх. Аднак, будучы каталіцкай дзяржавай, як і Ордэн, Польшча імкнулася пашыраць сваю дзяржаўную рэлігію ў суседняй дзяржаве, толькі ў адрозненні ад апошняга, які дзейнічаў і крыжам і мячом, яна дзейнічала толькі крыжам.

Такім чынам, Вялікае княства Літоўскае апынулася ў трохкутніку варожых сіл, стала арэнаю барацьбы з Усходу і Захаду, што найперш і абумовіла яго далейшы заняпад.

Сыны Гедзіміна і іх удзелы

Незалежна ад таго, ці Гедзімін загінуў у баі, ці быў атручаны, смерць яго была раптоўнай і таму заўчаснай, што спарадзіла шэраг праблем у жыцці дзяржавы.

Гедзімін — першы вялікі князь пасля Міндоўга, аб дзеях якога мы маем пэўныя звесткі. Сапраўды, мы нічога не ведаем пра нашчадкаў Трыйдзеня — кім яму даводзіліся Будзікід, Будзівід і Лютувер. Праўда, у некаторых пазнейшых летапісах сынам Трыйдзеня называецца Пялюза, ад якога нібыта вялікакняскі пасад адабраў Віцень. Хаця у П. Дусбурга і сказана, што бацькам Віценя быў Лютувер, аднак мы маем справу з адзіным сведчаннем, праўдзівасць якога можа выклікаць вялікія сумненні. Няма таксама пэўнасці, кім быў Гедзіміну Віцень: братам ці сынам? Што да нашчадкаў Гедзіміна дык тут поўная яснасць: ён меў сем сыноў і пяць дачок. Магчыма, тое, што князь пакінуў пасля сябе такі шматлікі род, трэба лічыць адной з найбольшых яго заслуг у гісторыі сваёй дзяржавы.

Многія даследчыкі ставілі ў заслугу Гедзіміну тое, што ён ажыццяўляў шлюбы сваіх сыноў і дачок дзеля дасягнення дзяржаўных мэт. Як намі ўжо адзначалася, так рабілі ўсе гаспадары дзяржаў, і Гедзімін не быў выключэннем. Аднак гэтыя шлюбы мелі значэнне толькі ў пачатку, калі імі падмацоўваўся заключаны палітычны саюз, а ў далейшым яны трацілі сваё значэнне і зусім не стрымлівалі развалу міждзяржаўных пагадненняў. Для прыкладу ўспомнім, што шлюб Гедзімінавай дачкі Ганны хоць і садзейнічаў збліжэнню Польшчы і Вялікага княства, але не спыніў яго развалу. Шлюб другой Гедзімінавай дачкі з Давыдам Гарадзенскім меў значэнне не таму, што ён уводзіў у кола вялікакняскай сям'і найбольш выдатнага прадстаўніка рускай (чытай — беларускай) народнасці⁸⁸ (з яе прадстаўнікоў складаўся тады вялікакняскі двор, уключаючы і самога ўладара), а таму, што ён у найбольшай ступені садзейнічаў умацаванню сілы ўсёй дзяржавы, якая тады асабліва цярпела ад крыжацкіх нападаў. Мы ўжо не гаворым аб шлюбе дачкі Гедзіміна Анастасіі з вялікім князем Маскоўскім Сімяонам Іванавічам, бо гэта ніколі не садзейнічала збліжэнню дзвюх дзяржаў. Што да выхаду Марыі Гедзімінаўны замуж за цвярскага князя Дамітрыя Міхайлавіча, то не столькі шлюб садзейнічаў збліжэнню гэтай зямлі з Вялікім княствам, колькі яе варожасць да Масквы, што і прымусіла Дамітрыя Міхайлавіча шукаць дапамогі ў Гедзіміна.

Аднак для нас большае значэнне маюць сыны Гедзі-

міна, іх лёс, іх месца ў дзяржаўным жыцці. Летапісы назвалі іх імёны і месца іх князявання. Праўда, гэтыя крыніцы пазнейшага часу і таму іх звесткі не пазбаўленыя блытаніны. Так, у адносінах да старэйшага сына Монвіда сказана, што яму былі аддадзеныя Карачаў і Слонім⁸⁹. У той час Карачаў, які знаходзіўся ў вярхоўях Акі, не ўваходзіў у склад Вялікага княства. Некаторыя даследчыкі замяняюць яго Кернавам⁹⁰, што болей верагодна. Наступны сын Нарымонт, як ужо адзначалася, быў пасаджаны ў Пінску. Зноў-такі застаецца невядомым — калі: да таго, як ён паехаў у Ноўгарадскую землю, ці пасля, калі адтуль вярнуўся. Найверагодней, што да гэтага, бо пад 1338 г. у Полацку князяваў Глеб. Гэта імя насіў і Нарымонт. Былая сталіца дзяржавы Новагародак дасталася Карыяту. Альгерду таксама пашчасціла стаць князем у двух удзелах. Маючы Крэва, ён у 1318 г. жэніцца з віцебскай князеўнаю Марыяй і пасля смерці яе бацькі Яраслава Васільевіча ў 1320 г., становіцца адначасова і віцебскім князем⁹¹. Увесь заходні край дзяржавы з Жамойцю, Берасцем і Гарадzenам быў аддадзены Кейстуту. Любарт, які перасяліўся на Валын, у 1325 г. стаў князем у Луцку. А самы малодшы Гедзімінаў сын Яўнут застаўся ў сталіцы — Вільні.

Гэтая акалічнасць і дала падставу некаторым даследчыкам лічыць, што Яўнут быў прызначаны самім Гедзімінам як пераемнік яго вялікакняскай улады. Аднак такому меркаванню супярэчаць некаторыя факты. Рэч у тым, што Гедзімін саджаў сваіх сыноў у тых ці іншых удзелах па меры дасягнення імі паўналецця. Так, вядома, што, беручы шлюб з віцебскай князеўнаю Марыяй у 1318 г., Альгерд ужо валодаў Крэвам. Засталося і сведчанне, што Карыят у 1329 г. стаў князем у Новагародку, дзе нават быў каранаваны⁹². Ужо гэтых фактаў дастаткова, каб упэўніцца, што сыны Гедзіміна атрымлівалі ўдзелы ад бацькі пры яго жыцці. Што да Яўнута, то ён быў самы малодшы і непаўналетнім, таму і жыў пры бацьку ў Вільні. Паколькі смерць Гедзіміна была раптоўнаю, ён не змог прызначыць свайго пераемніка на вялікакняскі пасад, і ім з прычыны такой выпадковасці стаў Яўнут, што, як убачым далей, і прывяло да пазбаўлення яго вялікакняскага пасаду.

Але, як мы ўжо ведаем, у апошні час на падставе новых крыніц сцвярджаецца аб існаванні яшчэ аднаго

сына Гедзіміна — Вітаўта, які, будучы трэцім князем, і загінуў у 1341 г. пад Байербургам. І ўсё ж у праўдзівасці гэтага ёсць вялікія сумненні. Па-першае, вядома, што трэцім князем быў Кейстут. Зразумела, ён мог узясці на свой пасад пасля смерці Вітаўта. Але ж гэта магло адбыцца ў летапісах Вялікага княства Літоўскага, якія між тым Вітаўта не ўпамінаюць. Праўда, у крыніцах згадваецца сын Вітаўтаў Юрый⁹³. Сапраўды, у Пскоўскім I летапісе пад 1339 г. (у Пскоўскім II пад 1341 г.)⁹⁴ гаворыцца пра Юрыя (у адным месцы ён названы Георгіем)⁹⁵ Вітаўтавіча, які быў ваяводам у Альгерда (у той час віцебскага князя) і дапамагаў пскоўцам у барацьбе з крыжакамі. Звычайна ваяводамі былі людзі спрактыкаваныя ў вайскавай справе. Такім чалавекам наўрад ці мог быць Юрый Вітаўтавіч, калі прыгадаць, што Гедзімін нарадзіўся, як лічаць некаторыя даследчыкі⁹⁶, каля 1275 г. З гэтага можна вывесці, што яго ўнуку да 1339 г. магло быць 20—25 гадоў, а то і меней. Усё гэта робіць сцвярджанне аб Вітаўце як сыне Гедзіміна і яго ўнуку праблематычным.

Аднак пярэйдзем да разгляду падзей пасля Гедзімінавай смерці. Як вядома, князь загінуў у самы разгар барацьбы з Ордэнам, які наступаў на Жамойць. Даведаўшыся пра гібель Гедзіміна, крыжакі з яшчэ большай рашучасцю сталі пранікаць у глыб зямлі і ўварваліся ў кернаўскія ўладанні Монвіла. Гэта і прымусіла яго зрабіць паход супроць Прускага ордэна. Крыжакі ў некалькіх стычках былі разбітыя, а іх прымежная паласа — спустошаная, і магістр Людольф Кент вымушаны быў заключыць мір, у падпісанні якога ўдзельнічалі Альгерд і Кейстут, але не ўдзельнічаў Яўнут. Гэта ў ліку іншага сведчыць, што Яўнут тады вялікім князем не быў.

У сваю чаргу Любарт пачаў барацьбу з польскім каралём Казімірам за Валынскую зямлю, у выніку чаго яму ўдалося авалодаць Уладзімірам Валынскім, Крамянцом і Белзам. Адначасова Кейстут і Альгерд арганізавалі набегі сваіх атрадаў на Мазовію, што ў значнай ступені дапамагло Любарту.

Віцебскія клопаты Альгерда

Аднак для нас найбольшую цікавасць, зразумела, мае Альгерд, удзелы якога — Крэўскі і Віцебскі — знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі. Не адгароджваючыся, як мы бачылі, ад спраў іншых земляў дзяржавы, ён галоўную ўвагу ўдзяляў сваім уладанням, тым больш што аб'яднанне галоўнага масіву беларускіх земляў у адзінай беларускай дзяржаве надало ім моц і прыцягальную сілу і тым самым дало магчымасць далучаць да сябе іншыя землі. І тое, што не ўдавалася дасягнуць ранейшым беларускім дзяржавам (Полацкай, Турава-Пінскай, Новагародскай) паасобку, цяпер дзякуючы аб'яднанню стала магчымым. Ужо пры Гедзіміне Полацкая зямля, значэнне якой у дзяржаве ўсё больш узмацнялася, аднавіла сваю ранейшую палітыку ў адносінах да Пскова і Ноўгарада, што і прывяло да першага канфлікту Беларусі з Масквой. Аднак гэта няўдача не спыніла Полаччыну ў далейшым аднаўленні сваёй палітыкі ў дачыненні да суседніх земляў. Паколькі Альгерд, стаўшы віцебскім князем і тым самым зрабіўшыся гаспадаром усходняй часткі Полаччыны (успомнім, што яшчэ каля 1265 г. у грамадзе віцебска-полацкага князя Ізяслава было сказана: «Полтеск Витьбеск адно есть»⁹⁷), не мог не ўспрыняць спрадвечнага яе імкнення да пашырэння на ўсход, што і прымусіла яго ўмяшацца ў справы суседняй Смаленшчыны. Гэтае княства ў той момант стала ахвяраю аб'яднаўчай палітыкі Масквы, якая адабрала ў Смаленска Мажайск. Вось гэты факт і даў магчымасць Альгерду зрабіць важны крок для збліжэння з суседняй зямлёй. Як вядома, у ранейшыя часы ўзаемныя адносіны Полацка і Смаленска не былі аднолькавымі: збліжэнні і саюзы змяняліся варожасцю і сутычкамі. І тое, і другое было вынікам разумення сваёй этнічнай еднасці, бо і Полацкая, і Смаленскія землі ўсведамлялі сваю крывіцкую прыналежнасць. З аднаго боку, гэта збліжала іх, а з другога, выклікала супярэчнасці з-за першынства ў крывіцкіх землях.

Усведамленне сваёй этнічнай еднасці ў дачыненнях Полацка і Смаленска не страцілася і ў сярэдзіне XIV

ст. Зразумела, чаму Альгерд, які кіраваўся інтарэсамі Полацка-Віцебскай зямлі, прапанаваў Смаленску дапамогу ў вяртанні яму Мажайска. Аднак адваяваць яго не ўдалося, захоплены толькі быў яго прыгарад Цяшына. Узяўшы палон, Альгерд вярнуўся ў Віцебск⁹⁸. Хоць гэты паход і не быў паспяховым, аднак, тым не менш, паказаў Смаленску, што ён у выпадку наступу Масквы можа разлічваць на дапамогу Альгерда. Усё гэта ў далейшым, як убачым, і ўвасобілася ва ўцягненне Смаленска ў арбіту палітычнай незалежнасці ад Вялікага княства Літоўскага.

Пра тое, што Альгерд працягваў аднаўленне ранейшай палітыкі Полацка ў дачыненні да яго суседзяў, пераканаўча сведчаць яго дзеянні ў адносінах да Пскоўскай зямлі. Як і пры Гедзіміне, так і цяпер у разлік прымалася яе імкненне выйсці з-пад улады Ноўгарада, дзеля чаго пскоўцам патрэбна была дапамога супрацьлеглага, полацкага боку. А менавіта тады, калі ў канцы 1341 г. лівонскія крыжакі зноў аднавілі свой наступ на Пскоўскую зямлю, пскоўцы звярнуліся па дапамогу да наўгародцаў, а тыя, як сведчыць Пскоўскі летапіс, адмовілі ім. І тады пскоўцы папрасілі падтрымкі ў Альгерда, на што той ахвотна адгукнуўся і прышоў у Пскоў. І не адзін, а з Кейстутам, што заслугоўвае асаблівай увагі.

У ранейшай гістарыяграфіі ўсе адзначаныя факты трактаваліся як пашырэнне далейшага літоўскага заваявання. Аднак усё гэта азначала далейшае пашырэнне беларускай дзяржавы шляхам працягу традыцыйнай полацкай палітыкі ў адносінах да паўночных і ўсходніх суседзяў. На гэта былі кінутыя ўсе сілы Вялікага княства Літоўскага, пра што і сведчыць прысутнасць у Пскове войскаў Кейстута. Для апошняга кідаць сваю Жамойць безабароннаю перад пагрозай узнаўлення крыжацкай навалы было небяспечна. Аднак інтарэсы Жамойці адыходзілі на другі план перад інтарэсамі Полацка, і Кейстут павінен быў — хацеў ён ці не хацеў — ісці са сваім войскам. Што гэты паход быў у інтарэсах Полацкай зямлі, сведчыць прысутнасць у ім і атрада палачанаў на чале з іх князем Любкам Воінавічам. Ён са сваім войскам быў пасланы да лівонскай мяжы, аднак, пацярпеўшы паражэнне ў сутычцы з крыжацкім атрадам, вымушаны быў адысці ў Ізборск, дзе і быў

асаджаны крыжакамі. У сваю чаргу Альгерд разам з Кейстутам, ідучы ўслед за гэтым атрадам, не пайшоў на дапамогу Ізборску, а, адступіўшы за левы бераг ракі Вялікай, назіраў за ходам баявых дзеянняў. Уначы князь Любка, ад'ехаўшы ад Альгерда і нічога не падзраючы, натрапіў на вартавы атрад немцаў і быў забіты⁹⁹. Гэтая трагічная падзея заслугоўвае асаблівай увагі, аб чым мы будзем гаварыць трохі пазней. Тым часам узятая ў аблогу ізборцы прасілі Альгерда выступіць ім на дапамогу. Князь ім адмовіў, параіўшы больш рашуча адбівацца, у выніку чаго вораг сам адыдзе, як пасля дзесяцідзённых баёў і здарылася. Ёсць звесткі, што Альгерд паслаў некалькі сваіх атрадаў у межы Лівоніі, якія пачалі там рабункі. Крыжакі, што асаджалі Ізборск, мусілі ісці назад, каб бараніць сваю зямлю. Альгердавы атрады, у сваю чаргу, даведаўшыся пра зняцце аблогі Ізборска, выйшлі з Лівоніі.

Пскоўцы, ўзрадаваныя, што пазбавіліся нямецкай навалы, пачалі прасіць Альгерда стаць іх князем. Аднак ён адмовіўся і замест сябе прапанаваў ім свайго маладога сына Андрэя, які быў ахрышчаны і ўзведзены на княскі пасада у Пскове¹⁰⁰.

Вось тут і ўзнікае пытанне: «Навошта было хрысціцца Андрэю, калі ён быў ахрышчаны, пра што сведчыць яго хрысціянскае імя?» Перад гэтым пскоўцы, просячы самога Альгерда стаць іх князем, таксама хацелі яго хрысціць¹⁰¹. І зноў-такі, чаму нехрышчоны бацька даў свайму сыну хрысціянскае імя і ці мог быць язычнік віцебскім князем. Па ўсім відаць, што ў Пскове князь — незалежна ад таго быў хрышчоным ці не — узыходзячы на пасада, павінен быў усенародна хрысціцца. Інакш растлумачыць супярэчнасці летапіснага сведчання проста немагчыма.

Факт абрання Андрэя пскоўскім князем мог быць важнай вяхой у ажыццяўленні даўняга імкнення Полаччыны падначаліць сабе Пскоў. Аднак для апошняга, як пакажуць падзеі, абранне Андрэя сваім князем было не столькі спробаю аддацца пад ахову Альгерда, колькі імкненнем пазбавіцца залежнасці ад Ноўгарада. І далейшыя абставіны садзейнічалі гэтаму.

Рэч у тым, што Андрэй доўга не быў у Пскове. Пакінуўшы тут сваіх намеснікаў, ён пайшоў да Альгерда. Прычынай мог быць і страшэнны паморак у Пскове¹⁰².

Аднак галоўнае было ў тым, што ён у хуткім часе становіцца полацкім князем. Каго замяніў ён на гэтым пасадзе? Здавалася б, на першы погляд, Андрэй змяніў Любку, які загінуў незадоўга перад гэтым. Але ў такім выпадку Альгерд не адправіў бы яго ў Пскоў, а адразу б паставіў полацкім князем. Ёсць думка, што яшчэ жывы бацька Любкі — князь Воін і пасля яго смерці стаў князіц у Полацку сын Гедзіміна Глеб-Гарымонт, якога і замяніў сваім сынам Альгерд¹⁰³. З гэтым можна пагадзіцца толькі пры меркаванні, што грамата Глеба — адзінае сведчанне аб ім як полацкім князі — была напісана не ў 1338 г., а ў 1341 г.¹⁰⁴, г. зн. пасля смерці і Любкі і Воіна, што зноў-такі праблематычна, паколькі невядома, як і чаму ўступіў Глеб сваё месца Андрэю. Ды і няма цвёрдых падстаў атаясамліваць Нарымонта з Глебам.

Аднак княжанне Андрэя ў Полацку стала прыкметнаю вяхой у нашай гісторыі.

Альгерд становіцца на чале дзяржавы

У ранейшай гістарычнай літаратуры адзначалася, што галоўнай прычынай падзей 1345 г., звязаных з заняццем Альгердам вялікакняскага пасаду, была пагроза крыжацкай агрэсіі супроць Вялікага княства Літоўскага. Сапраўды, самымі небяспечнымі ворагамі дзяржавы заставаліся крыжакі. Нягледзячы на заключанае перамір'е, яны рыхтаваліся да рашучага наступу. Дзеля таго каб расправіцца з Княствам, крыжакі ўвайшлі ў мірныя адносіны з іншымі суседзямі. Так, у 1341 г. яны закончылі сваю спрэчку з дацкім каралём за Эстонію, купіўшы ў яго гэтую зямлю. Асабліва важна для іх было пазбавіцца варожых адносін з Польшчай. Карыстаючыся яе барацьбой з Вялікім княствам за Валынь і Галіцыю, крыжакі заключылі з Польшчай ў 1343 г. мір за кошт уступкі ім Памераніі і некаторых іншых земляў. Пасля гэтага Ордэн пачаў узнаўляць старыя і будаваць новыя ўмацаванні на мяжы з Вялікім княствам. Апроч таго, з Еўропы былі

запрошаны новыя атрады рыцараў, адзін з якіх на чале з герцагам Вільгельмам зрабіў паход на Жамойць. Асабліва ўраджаў прыезд у Прусію гасцей вельмі высокага рангу, такіх як Ян Чэшскі, Людовік Венгерскі, герцаг Карл Люксембургскі (будучы імператар Карл IV) і інш. Зразумела, што гэта было ажыццяўленне буйнога вайсковага плана.

І ўсё ж крыжацкая пагроза, якая навісла над Вялікім княствам Літоўскім, не была адзінай і нават галоўнай прычынай захадаў па ўмацаванні вялікакняскай улады. Рэч у тым, што князь Альгерд, хоць і стаў вялікім князем, аднак адзінаўладдзе ў краіне не ўсталявалася, а ўтварыўся, па сутнасці, дуумвірат, калі побач з Альгердам высілася і постаць Кейстута, якога, як і Альгерда, лічылі вялікім князем. Для таго часу гэта было невыпадкова.

Ужо пры Гедзіміне яскрава выявілася ўскладненне знешняга становішча дзяржавы. Да ранейшай пагрозы, якая ішла з захаду з боку Ордэна і Польшчы, далучылася маскоўская пагроза з усходу. Небяспека патрабавала адзінства ўсіх земляў пад адзінай уладаю, чаго тады не было. Кожны з сыноў Гедзіміна дзейнічаў паасобку. Толькі Кейстут, карыстаючыся мірам з Ордэнам, прыходзіў, як мы бачылі, на дапамогу то Любарту ў яго барацьбе за Валынь, то Альгерду ў яго пскоўскіх справах. Аднак пагадзяцца з раз'яднанасцю далей было нельга, трэба было браць уладу ў моцныя рукі. Вядома ж, у такіх абставінах аднаму вялікаму князю даводзілася цяжка. Гэтым і можна вытлумачыць пэўную хаатычнасць знешняй палітыкі Гедзіміна. Не маючы поспеху ў барацьбе з Масквой за ўплыў у Пскове і Ноўгарадзе, ён заключае саюз з Польшчай для барацьбы з Ордэнам і вядзе змаганне галоўным чынам з яе ворагамі, не заўважаючы пагрозы ад Ордэна ўласнай дзяржаве, што і прывяло да катастрофічных вынікаў. Далейшае ўскладненне знешне-палітычных адносін настойліва патрабавала іншых умоў кіравання.

Не менш складаным для Гедзіміна былі і ўнутраныя праблемы. Найперш — неаднароднасць насельніцтва дзяржавы (большасць праваслаўных, але і вялікая колькасць язычнікаў), што прымушала праваслаўнага Гедзіміна ў тактычных мэтах перад язычнікамі называць сябе іхнім адзінаверцам. Гэта ў заходнім свеце

і стварыла ўяўленне аб Вялікім княстве як язычніцкай дзяржаве. Аднак па меры ўсё большага ўмацавання Жамойці, расце і яе ўсведамленне сваёй значнасці для ўсяго гаспадарства. Менавіта з гэтага часу, а не з часоў Міндоўга, пачалося паступовае ўзвышэнне Літвы (у сучасным разуменні гэтага слова), што і прывяло да прызначэння ёй свайго, асобнага князя Кейстута.

Тым часам падзеі разгортваліся так. Альгерд і Кейстут вырашылі пакончыць з няпэўнасцю, якая існавала ў сферы вялікакняскай улады. Варта нагадаць, што Альгерд, валодаючы Крэўскім, самым усходнім беларускім княствам, у той жа час валодаў самым усходнім, Віцебскім. Апроч таго, ён меў непасрэдны ўплыў і на Полацк, дзе сядзеў яго сын Андрэй. (Цяпер становіцца зразумелым, чаму ён павінен быў пакінуць Пскоў і перайсці сюды.) Зыходзячы з гэтага, Альгерд не мог не глядзець на сябе як на самага магутнага прадстаўніка ўсёй вялізнай усходняй часткі дзяржавы. Кейстут, які валодаў Жамойцю, Гарадзенскай і Берасцейскай землямі выступае як прадстаўнік заходняй часткі дзяржавы. І вось гэтыя два найбольш магутныя князі і ўвайшлі ў змову супроць Яўнута. Зразумела, трэба ўлічваць і асабістыя амбіцыі Альгерда як старэйшага брата, які меў законнае права на вялікакняскі пасад, што таксама настрайвала яго на рапучыя дзеянні. Смерць маці Яўнута Евы, якая мела вялікі ўплыў на яго палітыку¹⁰⁵, вядома, у значнай ступені аблягчала Альгерду і Кейстуту захоп улады.

Крыніцы зусім недастаткова адлюстравалі асабістыя якасці Яўнута, якія не давалі яму права на вялікакняскае становішча. Толькі ў Густынскім летапісе адзначаюць, што ён быў недастаткова храбры, каб трымаць стольны горад Вільню¹⁰⁶.

Вось супроць такой асобы і былі накіраваныя рапучыя дзеянні Альгерда і Кейстута. Па ўсім відаць, што яны згаварыліся дзейнічаць узгоднена, каб у адзін дзень увайсці ў Вільню і захапіць вялікакняскі замак. Аднак Альгерд не прыйшоў сюды ў назначаны тэрмін¹⁰⁷, і Кейстут вымушаны быў дзейнічаць самастойна. Рухаючыся з Трокаў хуткім маршам, ён заняў Вільню. Яўнут, убачыўшы небяспеку для сябе, уцёк, не паспеўшы апапуца, на Тураву гару (у некаторых крыніцах — на гару Угры, аб чым мы ўжо гаварылі, адзначаючы падзеі

1129 г.). Правёўшы там ноч, ён прастудзіўся і адмарозіў ногі (падзеі адбываліся зімою, на пачатку 1345 г.). Тут Яўнут быў злоўлены і прыведзены да Кейстута, які загадаў узяць яго пад варту. Пасля гэтага Кейстут паслаў ганца да Альгерда, які ў гэты час быў у Крэве. Толькі тады Альгерд спешна паехаў у Вільню, дзе Кейстут сустрэў яго і як старэйшага брата абвясціў вялікім князем, з якім ён будзе заўсёды заадно¹⁰⁸.

Як вытлумачыць гэтыя факты? Звычайна ў гістарычнай літаратуры ўзаемаадносіны Альгерда і Кейстута паказваюцца як ідылічныя, як узор братняга ўзаемаразумення. Знешне гэта так, але асабістыя адносіны дзяржаўных людзей заўсёды будуць на палітычных разліках. Так было і тут. Ужо тое, што Альгерд выйшаў з Віцебска, а не з Крэва, адкуль яму непараўнаўча бліжэй было ісці ў Вільню, не было выпадковым. Калі ў час сваёй пскоўскай кампаніі ён выкарыстоўваў сілы Кейстута як дапаможныя, то цяпер усклаў на яго ўвесь цяжар захопу ўлады.

Як бачым, ужо тут, у самым пачатку, з боку Альгерда выявілася імкненне выкарыстоўваць Кейстута ў сваіх палітычных інтарэсах. Магчыма, Кейстут у процівагу Альгерду дзейнічаў бескарысліва, па-брацку? Сапраўды, захапіўшы Вільню, ён аддае і яе, і вялікакняскі пасад Альгерду як старэйшаму. Але ці толькі таму? Як пакажуць пазнейшыя падзеі, што адбыліся толькі пасля смерці Альгерда, Кейстут не быў пазбаўлены вялікакняскіх амбіцый і на кароткі тэрмін ажыццявіў іх. Аднак у 1245 г. такога адбыцця не магло, бо Кейстут добра разумеў, якая сіла стаіць за Альгердам. Праўда, і за Кейстутам, які валодаў Троцкім княствам, Гарадзенскай і Берасцейскай землямі, таксама была вялікая сіла. Але калі ў Альгерда было аднароднае насельніцтва, бо Віцебскае, Крэўскае і Полацкае княствы з'яўляліся ў цэлым крывіцка-славянскімі і праваслаўнымі, то ўладанні Кейстута складаліся з дзвюх частак: Троцкае княства — балцкае і язычніцкае, Берасцейская і Гарадзенская землі ў асноўным славянскія і хрысціянскія. Наколькі моцным было праваслаўе ў гэтых зямлях, пасведчыла тое, што, калі пазней яны былі аддадзены сыну Кейстута Вітаўту, ён мусіў перайсці з каталіцтва ў праваслаўе. Трэба думаць, што і Кейстут у такой сітуацыі павінен быў выступаць у двух абліччах: і пра-

васлаўным і язычніцкім, а не толькі ў апошнім, як падаецца ў літаратуры.

Такім чынам, Кейстут, разумеючы перавагу Альгерда ў сіле і адзінстве, уступіў яму і Вільню, і вялікакняскую ўладу добраахвотна, бо ў адваротным выпадку ён быў бы вымушаны зрабіць тое самае пад пагрозай сілы. Як бачым, дзеянні Кейстута менш за ўсё вызначаюцца добрымі братнімі пачуццямі. Тут быў цвярозы палітычны разлік, што найперш і характарызавала яго як дзяржаўнага дзеяча. Але са свайго боку і Альгерд разумеў важнасць пазіцыі Кейстута, што валодаў заходнімі землямі дзяржавы, якія былі апораю ў барацьбе з крыжацкай агрэсіяй, што надавала князю Кейстуту важнае становішча ў дзяржаве. З гэтым Альгерд не мог не лічыцца, і таму пры заключэнні ўмовы з Кейстутам ставіў яго побач з сабою ў карыстанні дзяржаўнай уладаю і плёнам атрыманых перамог. Так, побач з абавязкам захоўваць паміж сабою згоду і дружбу, яны абавязаліся ў выпадку набыцця новых земляў ці гарадоў дзяліць іх паровну¹⁰⁹. Таму становішча зразумелым, чаму ў беларускіх летапісах і Альгерд, і Кейстут называюцца вялікімі князямі¹¹⁰.

У тагачасным грамадстве Вялікага княства Літоўскага існавала думка аб тым, што ў краіне ўсталявалася двоеўладдзе. І гэта мела пад сабою падставы, бо знешне-палітычнае становішча так ускладнілася, што адной асобе, як гэта выявілася ўжо пры Гедзіміне, цяжка было справіцца з кіраваннем дзяржавай. Таму, калі перад Кейстутам ставіўся абавязак абараняць заходнія землі, Альгерд браў у свае рукі астатні абшар і абавязваўся пашыраць межы сваёй дзяржавы. Калі Кейстут толькі бараніўся, то Альгерд наступаў. Гэтая істотная розніца ў характары дзейнасці і вызначала іх становішча ў дзяржаве, у прыватнасці, становішча Альгерда. Тое, што ён стаў вялікім князем, яшчэ раз пацвердзіла дамінуючае становішча беларускіх земляў, бо яны складалі значна большую частку тэрыторыі Вялікага княства. З'яўляючыся выразнікам іх інтарэсаў, Альгерд і атрымаў права на першае месца ў дзяржаве.

Аднак выразны падзел дзяржаўных абавязкаў Альгерда і Кейстута не азначаў іх поўнай незацікаўленасці ў «чужых» справах. Факты сведчаць, што князі неаднаразова прыходзілі на дапамогу адзін аднаму, як раней,

да ўступлення Альгерда на вялікакняскі пасад, так і пасля гэтага.

Які ж лёс напаткаў Яўнута? З-пад варты яму ўдалося збегчы, і ён уцёк спачатку ў Смаленск, а пасля — у Маскву, да вялікага князя Сімяона Іванавіча. Там як быццам быў ахрышчаны (хутчэй перахрышчаны, бо цяжка ўявіць, каб сын Евы, якая вызначалася адданацю праваслаўю, быў нехрышчоны) і атрымаў імя Іван¹¹¹. Але праз два гады Яўнут вярнуўся на радзіму, памірыўся з братамі і атрымаў ва ўладанне Ізяслаўскі ўдзел.

Больш складана зразумець, чым была выкліканая незадаволенасць Нарымонта. Магчыма, тым, што Альгерд сагнаў яго з полацкага пасаду, каб замяніць сваім сынам Андрэем. Нарымонт нават апынуўся ў Ардзе. Але, не атрымаўшы там дапамогі, таксама вярнуўся на радзіму, прымаў актыўны ўдзел у барацьбе з крыжакамі і загінуў у 1348 г.¹¹².

Ужо адзначалася, што адной з найважнейшых прычын, якія паскорылі ўсталяванне моцнай вярхоўнай улады ў Вялікім княстве Літоўскім, была пагроза крыжацкай агрэсіі. І сапраўды, у пачатку 1345 г. крыжакі ўступілі на Жамойцкую зямлю. Аднак войскі Вялікага княства, зрабіўшы некалькі падманных манёўраў, змаглі нанесці сакрушальны ўдар па Лівоніі і тым самым ліквідавалі грозную небяспеку. Гэта быў першы становішчы вынік умацавання вярхоўнай дзяржаўнай улады ў Вялікім княстве. Уся віна за вайсковую няўдачу крыжакоў была ўзвалена на маістра Людольфа Кінга, у выніку чаго ён быў адхілены ад пасады.

Вядома ж, крыжакі не маглі змірыцца з паражэннем і імкнуліся адпомсціць за яго. У 1348 г. крыжацкае войска ўварвалася ў Троцкую зямлю. Насустрач яму ішло войска Вялікага княства і яны сустрэліся на р. Стрэве, дзе і адбылася бітва. Яна была жорсткая і крывавая і закончылася паражэннем Вялікага княства (тут загінуў вядомы ўжо нам Глеб Нарымонт). Праўда, яго страты ў нямецкіх хроніках вельмі перабольшаны: ад 10 да 40 тысяч забітых. Перамога ў Стрэўскай бітве дорага абышлася і крыжакам — інакш яны пасля сваёй перамогі пайшлі б зноў у глыб краіны. І ўсё ж той поспех не мог закрэсліць для крыжакоў страшэнных вынікаў іх паражэння ў 1345 г. Галоўным вынікам

гэтага стала карэнная змена тактыкі крыжацкага наступлення. Ubачыўшы марнасць спадзяванняў на хуткую перамогу вялікай вайскавай сілай, крыжакі вырашылі перайсці да доўгатэрміновай аблогі шляхам нападу на Вялікае княства шматлікіх дробных крыжацкіх атрадаў. Гэтымі набегамі, ці, як яны называліся, рэйзамі, і меркавалася знісіліць і ў канчатковым выніку заваяваць Княства.

Ажыццяўленне новай тактыкі расцягнулася на дзесяцігоддзі. З 1345-га па 1377 г. было зроблена каля 100 рэйзаў прускіх і лівонскіх крыжакоў. Аднак мы разглядаць іх не будзем, паколькі яны ў зусім рэдкіх выпадках закраналі беларускія землі, а ў асноўным былі накіраваныя супроць балцкіх. Скажам толькі, што змаганне з крыжацкімі рэйзамі поўнацю паглынала сілы балцкага насельніцтва, што, зразумела, зусім не спрыяла таму, каб балты занялі ў дзяржаве дамінуючае становішча, як часам сцвярджаецца ў гістарычнай літаратуры насуперак неабвержным фактам.

Пскоўскія і Наўгародскія справы Альгерда

Але звернемся да дзейнасці Альгерда, якая ў цэлым была звязана з Беларуссю. У той час, калі заходнія, найперш балцкія землі на чале з Кейстутам, былі занятыя ўпартай абаронаю ад шматлікіх крыжацкіх нападаў і таму не маглі пашыраць тэрыторыю дзяржавы на захад, на ўсходніх, беларускіх землях мы бачым зусім іншае. Ужо адзначалася, што з'яднання ў асноўнай сваёй масе ў адзінай дзяржаве, яны тым самым сталі ядром прыцягнення для суседніх земляў, якія яшчэ заставаліся непадначаленымі ні Вялікаму княству Літоўскаму, ні Маскве. Усё гэта і забяспечыла Альгерду свабоду дзеяння, якой спрыяла і тое, што ён, за выключэннем рэдкіх выпадкаў, не быў звязаны з абаронаю заходняга абшару Княства.

Ужо будучы віцебскім князем, ён прадаўжаў пача-

тую яшчэ Гедзіміна даўнюю полацкую палітыку ў адносінах да Пскова і Ноўгарада, а таксама да Смаленска. Падзеі 1345 г. на нейкі час прыпынілі яго дзейнасць у гэтым кірунку. Але, стаўшы вялікім князем і абавязаны на ўсю моц дзяржавы, Альгерд накіроўвае намаганні на пашырэнне межаў Княства, што і прынесла яму надзвычай вялікія поспехі.

Праўда, яны не ўсюды былі аднолькавыя па сваіх выніках. У першую чаргу гэта адносіцца да Пскова. Мы ўжо ведаем, што ў час падзей 1342—1345 гг. тут пачаў князяваць сын Альгерда Андрэй. Аднак у хуткім часе ён стаў полацкім князем, а ў Пскове пакінуў сваіх намеснікаў, што і выклікала незадаволенасць яго жыхароў, якія хацелі мець паўнаўладнага князя. Тут, вядома, адыграла сваю ролю палітыка балансавання Пскова паміж Полацкам і Ноўгарадам, бо, адмаўляючыся ад улады Андрэя, пскоўцы адразу ж аднавілі саюз з Ноўгарадам. Значым, што гэтая падзея ў крыніцах храналагічна забытая: у Пскоўскім І летапісе яна паказана пад 1343, а ў Пскоўскім II — пад 1349 г. Відаць, другая дата больш правільная¹¹³. В. Антановіч чамусьці абазначыў яе 1348 г.¹¹⁴.

Зразумела, учынак пскоўцаў не мог не выклікаць незадаволенасці як у Андрэя, які вельмі разгневаўся, так і ў Альгерда, які, з аднаго боку, папракнуў жыхароў горада ў няўдзячнасці за тую вялікую ахвяру, якую панесла яго войска, дапамагаючы ім у барацьбе з крыжакамі, а, з другога боку — зрабіў рашчучы захады супроць пскоўскіх купцоў, што знаходзіліся ў Вялікім княстве, загадаўшы затрымаць іх і канфіскаваць іх маёмасць. Толькі пазней яны былі адпушчаныя за вялікі выкуп¹¹⁵.

Андрэй у 1350 г. зрабіў набег на Вараноўскую воласць Пскоўскай зямлі¹¹⁶. Па ўсім відаць, паміж Полацкай і Пскоўскай землямі разгарэлася жорсткая барацьба, бо ў 1358 г. пскоўскі князь Астафій з войскам хадзіў да Полацка і парабавуў яго воласці¹¹⁷. Мабыць, такія ўзаемныя паходы былі б часцейшымі, каб не паморкі, якія ахоплівалі Пскоўскую зямлю ў 1352 і 1360 гг.¹¹⁸. Не выключана, што ад гэтага пацярпела і Полацкая зямля. Як бачым, барацьба Полацка за свой уплыў у Пскове не была паспяховай, аднак тым не менш яна, не заціхаючы на доўгі час, зноў і зноў аднаўлялася.

Зразумела, што, праводзячы актыўную супроцьпскоўскую палітыку, Альгерд ужо толькі гэтым не мог не закрануць і Ноўгарад, што, як і Пскоў, знаходзячыся ў сферы полацкіх інтарэсаў, меў з ім шэраг агульных рысаў. Як Пскоў, абараняючы сваю самастойнасць, балансаваў у сваёй палітыцы паміж Полацкам і Ноўгарадам, так і Ноўгарад, забяспечваючы сваю незалежнасць, балансаваў паміж Вялікім княствам Літоўскім і Масквой. Як у Пскове існавалі полацкая і наўгародская партыі, ад кожнай з якіх залежаў саюз з тым ці іншым процілеглым бокам, так і ў Ноўгарадзе існавалі т. зв. літоўская і маскоўская партыі, перамогі якіх ва ўзаемнай барацьбе таксама вызначалі кірунак палітыкі ў гэтай зямлі.

Менавіта ўзаемная барацьба названых наўгародскіх партый і вызначала дзеянні Альгерда ў адносінах да Ноўгарада. Пасля таго, як у 1346 г. маскоўскі князь Сімяон Іванавіч (нагадаем, што быў жанаты з дачкою Гедзіміна Анастасіяй, што зусім не перашкаджала яго антылітоўскай палітыцы) на просьбу наўгародскага ўладыкі Васіля прышоў у Ноўгарад, дзе тры тыдні «седе на stole своем», пасля вярнуўся ў Маскву і паставіў сваіх намеснікаў¹¹⁹, што стала відавочнай перамогай маскоўскай партыі і паражэннем «літоўскай». Дайшло да таго, што наўгародскі пасадак Астафій Дваранішчаў назваў Альгерда «псѡм»¹²⁰. Падрыў пазіцыі Вялікага княства Літоўскага ў Ноўгарадзе занепакоіў Альгерда: маглі пайсці марна шматвекавыя намаганні. І таму Альгерд пасля адыходу Сімяона адразу ж пачаў вайсковыя дзеянні супроць Ноўгарада, заявіўшы перад гэтым у сваім пасланні: «Хачу битися с вами»¹²¹. Яго войска пачало спусташаць наўгародскія землі па Шалоні і Лузе і ўзяло выкуп з Порхава і Апчкі. Наўгародцы, хаця і пайшлі ў бок Лугі, аднак, не ўступіўшы ў бой, вярнуліся назад. Сабранае ў гэты час веча віноўнікам усіх бедаў абвясціла пасадака Астафія Дваранішчава, які тут жа і быў забіты за тое, што наклікаў вайну¹²². Як бачым, перамога «літоўскай» партыі, як раней і маскоўскай, абумоўлівалася ўмяшаннем адпаведнай знешняй сілы. І хаця ў наступным годзе быў заключаны мір Вялікага княства Літоўскага з Ноўгарадам, гэта з'явілася толькі чарговай вяхой у складаных узаемасувязях Вялікага княства Літоўскага з Ноўгарадам.

З Поўначы на Усход

Такі ж самы характар, як «пскоўская» і «наўгарадская» мела і «смаленская» палітыка Альгерда, аднак яна была больш паспяховай. І гэта зразумела. Ва ўмовах, калі ўтварыліся два цэнтры сцягвання ўсходнеславянскіх земляў у дзве ўзаемаварожыя дзяржавы — Літоўска-Полацкую і Маскоўскую, Смаленск, гэтак жа як Пскоў і Ноўгарад, апынуўся на мяжы інтарэсаў новых палітычных утварэнняў. Таму, каб захаваць сваю самастойнасць, ён таксама павінен быў праводзіць палітыку лавіравання.

Альгерд быў выразнікам інтарэсаў беларускіх земляў і найперш Полацкай, што на працягу стагоддзяў вяла актыўную палітыку падначалення сабе Смаленска. Усведамляючы даўнюю полацкую палітычную традыцыю і разумеючы значэнне падначалення Смаленскай зямлі сваёй уладзе ў супроцьдзейні аб'яднаўчай палітыцы Масквы, Альгерд надаваў гэтаму вялікую ўвагу, яшчэ не будучы вялікім князем. Нам ужо вядома, што ўжо ў 1341 г. ён выступаў на баку Смаленска ў барацьбе за адабраны Масквою Мажайск.

Аб далейшым збліжэнні Смаленска з Літоўска-Полацкай дзяржавай сведчыць удзел смаленцаў у бітве з крыжакамі на р. Стрэве ў 1348 г. І ўжо сапраўдным абаронцам Смаленска выступае Альгерд у 1352 г., калі маскоўскі князь Сімяон Іванавіч з вялікім войскам пайшоў у напрамку да гэтага крывіцкага горада. Аднак на мяжы Смаленска і зямлі яго сустрэла пасольства ад Альгерда. Вынікам перамоваў было спыненне далейшага прасоўвання маскоўскага войска, якое было распушчана. А трохі пазней Сімяон Іванавіч даў Смаленскай зямлі мір, сустрэўшыся з яе пасольствам на р. Угры¹²³. Аднак пазбавіўшыся пагрозы Масквы, смаленскі князь Іван Аляксандравіч не мог не бачыць пагрозы падначалення Альгерду, што і прывяло да ўзаемных варожых дзеянняў. У 1355 г. Альгерд пад выглядам дапамогі Смаленскай зямлі захапіў яе горад Ржэў, які ляжаў на мяжы з Цвярскім і Маскоўскім княствамі, ад якіх вялікі літоўскі князь нібыта і бараніў суседзяў-смаленцаў.

Аднак, відаць, прычынаю было не толькі гэта. Варта

паглядзець на карту, каб убачыць, што Ржэў знаходзіцца на самым узмежжы пашырэння беларускіх гаворак на паўночным усходзе¹²⁴. Такім чынам, ужо ў той час выразна бачылася беларуская этнічная мяжа, што ў ліку іншага і дала Альгерду падставу далучаць да тэрыторыі сваёй беларускай дзяржавы менавіта Ржэў. Можна меркаваць, што гэтая Альгердава акцыя выклікала з боку смаленскага князя дзеянні ў адказ і гэта прымусіла вялікага князя літоўскага той жа восенню ісці да Смаленска¹²⁵. З кожным годам непрыязнасць у адносінах Вялікага княства Літоўскага і Смаленска нарасталала. У 1357 г. з дапамогаю цвярскіх і мажайскіх войск Ржэў быў вернуты Смаленску¹²⁶. У наступным годзе самі смаленцы зрабілі спробу (праўда, няўдалую) вярнуць сабе захоплены раней у іх горад Белы. І гэта не прайшло для смаленцаў дарэмна. У наступным, 1359 г., Альгерд са сваім войскам увайшоў у межы іх зямлі і далучыў да сваіх уладанняў Мсціслаў, што з'явілася значным крокам у працэсе аб'яднання беларускіх земляў у агульнай дзяржаве. З свайго боку Андрэй Полацкі ў тым жа годзе вяртае Ржэў, дзе размясціў свае гарнізоны¹²⁷. Гэта яшчэ раз пасведчыла, дзе знаходзіліся ў тагачасным разуменні межы нашага народа.

Наколькі важнае значэнне надавалася Ржэву, сведчыць і той факт, што сам Альгерд наведаў гэты горад, які стаў пасля апірышчам далейшага наступу Андрэя Полацкага на Смаленскую зямлю з паўночнага ўсходу. У выніку ў 1367 г. ім была занятая частка яе тэрыторыі з гарадамі Хорвая і Родня¹²⁸. Гэта адпавядала намаганням Альгерда, які, заняўшы Северскую зямлю з Бранскам, тым самым замацаваўся на заходніх і паўднёвых межах Смаленшчыны. Хоць яна яшчэ не была фармальна далучаная да Вялікага княства, аднак ужо цалкам залежала ад апошняга. Яскравым сведчаннем такога становішча было тое, што смаленскі князь Святаслаў Іванавіч павінен быў у 1368, 1370 і 1372 гг. удзельнічаць у паходзе Альгерда на Маскву¹²⁹, якая стала яго галоўным праціўнікам. Таму ён сурова караў тых, хто намерваўся дапамагаць ёй. Так было ў 1374 г., калі за тое, што адзін са смаленскіх князёў, Іван Васільевіч, дапамог Маскве ў яе паходзе на Цвер, Альгерд уварваўся ў Смаленскую зямлю, паваяваў яе прыгарады і захапіў вялікі палон¹³⁰. Масква добра разумела ўсю

небяспеку залежнасці Смаленска ад Вялікага княства Літоўскага, і таму рабіла спробы супрацьдзейнічаць гэтаму, як гэта было ў 1368 г., калі яна паваявала частку Смаленскай зямлі. Маскоўскі князь Дзмітрый Іванавіч (Данскі) усведамляў важнае стратэгічнае значэнне Ржэва, і таму ў 1375 г. паслаў туды войска, аднак, спаліўшы пасады, узяць горада яно не змагло¹³¹.

Як бачна, у адрозненне ад сітуацыі з Псковам і Ноўгарадам, барацьба за Смаленск ішла паспяхова, і ён цалкам апынуўся ў сферы палітычнага прыцягнення Вялікага княства Літоўскага. Асабліва важна падкрэсліць удзел у гэтых падзеях Андрэя Полацкага. У свой час В. Данілевіч гаварыў: «Калі пры Воіне самастойнасць полацкага князя была фіктыўнай, то цяпер полацкі князь (маецца на ўвазе Андрэй. — М. Е.) трапіць усялякае значэнне і палітычную самастойнасць»¹³². Аднак усё было наадварот. Менавіта цяпер з найбольшай выразнасцю выяўляецца працяг полацкай аб'яднаўчай палітыкі. Тое, што Андрэй быў сынам Альгерда і выконваў яго волю, не толькі не азначае страту самастойнасці Полацкай зямлі, але яшчэ больш падкрэслівае яе значэнне, паколькі Альгерд, стаўшы вялікім князем, быў найперш выразнікам інтарэсаў беларускіх земляў і таму ў правядзенні сваёй палітыкі абапіраўся на полацкую зямлю як магутную сілу. Фактычна Вялікае княства на той час паводле характарыстыкі, зробленай у свой час В. Антановічам¹³³ выяўляла сябе як Літоўска-Полацкая дзяржава. Сапраўды, яна была нёманска-дзвінскай дзяржавай, што пашырала сваю тэрыторыю на грунце полацкай аб'яднаўчай палітыкі. Тое, што не пад сілу было адной Полацкай зямлі (а менавіта падначаленне сабе Смаленска) стала магчымым для аб'яднаных беларускіх земляў. Вядома, што тут адыграла сваю ролю і этнічная еднасць: як Полацкая, так і Смаленская землі былі пераважна крывіцкімі.

Ужо адзначалася, што побач з падначаленнем Смаленска, ішло і падначаленне Бранска і што менавіта дзякуючы другому адбылося і першае. На вялікі жаль, у крыніцах падзеі, звязаныя з барацьбой Альгерда за Бранск, адлюстраваныя зусім недастаткова, што можа навесці на думку аб нязначнасці (у параўнанні са Смаленскам) перамогі над Бранскам. І гэтаму ў значнай ступені садзейнічала абвостраная ўнутраная барацьба,

якая разгарэлася тут у 1310 г. паміж князем Святаславам Глебавічам і яго пляменнікам Васілём за Бранск¹³⁴, а ў 1339—1341 гг. — паміж Глебам Святаславічам і вёскам, на якім гэты князь і быў забіты¹³⁵. Пад 1355 г. летапіс адзначае яшчэ большыя смуты, у выніку якіх «апустоше грады»¹³⁶. Зразумела, што ўсё гэта і выкарыстаў Альгерд для падначалення сваёй уладзе Бранска. Праўда, у крыніцах толькі зарэгістраваны гэты факт, дэталёвага яго апісання не захавалася.

Па ўсім відаць, што далейшае далучэнне дробных удзелаў Северскай зямлі адбылося добраахвотна і таму мірна, што і зразумела. Насельніцтва Севершчыны, як і Смаленшчыны, было этнічна блізкае насельніцтву іншых беларускіх земляў. Нездарма на гэтай тэрыторыі і цяпер пашырэння беларускіх гаворкі¹³⁷. Такім чынам, далучэнне Северскай зямлі было выяўленнем далейшага аб'яднання беларускіх земляў.

Адносіны з Масквой

Актыўная палітыка Альгерда ў адносінах да Пскова, Ноўгарада, Смаленска і Бранска не магла ні выклікаць супроцьдзеянняў другога аб'яднаўчага цэнтра — Масквы. Добра бачачы гэта, Альгерд паступова выпрацаваў стратэгію барацьбы з ёю. Відаць, напачатку ён лічыў, што можна будзе наогул перамагчы Маскву і тым самым спыніць аб'яднаўчую палітыку, з якой яна, у параўнанні з Вялікім княствам Літоўскім, значна спазнілася. Перш-наперш Альгерд, разумеючы, што сіла Масквы ў значнай ступені залежыць ад саюза з Ардой, вырашыў парваць яго і самому ўступіць у хаўрус з татарамі. Гэтай мэце і служыла пасольства Альгерда да хана Чаінбека ў 1349 г., што выклікала вялікую трывогу ў маскоўскага князя Сімяона Іванавіча, які ў процівагу Альгерду накіраваў у Арду і сваіх паслоў. Тыя здолелі аслабіць уплыў Альгердавых паслоў на хана. Маскоўскія паслы зрабілі ўпор на тое, што Альгерд неаднаразова хадзіў на ханскія ўлусы і што цяпер ён хоча пайсці на галоўны ўлус — Маскоўскае княства,

а авалодаўшы ім, рушыць на самога хана. Чаінбека гэта пераканала, што цалкам зразумела. Ён не мог не разумець, што Альгерд, далучаючы да сваёй дзяржавы новыя землі, тым самым вызваляе іх ад татарскай улады і што яго перамога над Масквой сапраўды можа стаць канчатковаю перамогай і над Ардой. Таму становіцца зразумелым далейшае жорсткае абыходжанне Чаінбека з Альгердавымі пасламі: яны былі арыштаваныя і выдзеныя Сімяону Іванавічу. Мы звяртаем увагу на асобы гэтых паслоў: Карыят (наваградскі князь), Сімяон (князь свіслацкі), Міхаіл (невядома, дзе княжыў) і баярын Айкша¹³⁸. Гэта адзін з тых рэдкіх выпадкаў, якія дапамагаюць расшыфраваць, што хавалася ў той час пад назвамі «Літва» ці «літоўскі». Як бачым, імёны і месцы ўладарання гэтых князёў, якіх называюць літоўскімі, сведчаць, што ў сапраўднасці яны былі беларусамі і прадстаўлялі беларускія землі.

Скіраваны на раскол Масквы і Арды план Альгерда закончыўся няўдачай, прычына якой крыецца ў тым, што тады ўжо ні Арда не магла існаваць без Масквы, ні Масква без Арды. Першая з дапамогаю Масквы трымала ўладу над рускімі землямі, другая з дапамогаю Арды падначальвала сабе свабодныя рускія землі, што павялічвала яе сілу і рыхтавала яе вызваленне ад татарскай няволі. Вядома ж, Альгерд быў не ў сілах ваяваць з абодвума сваімі магутнымі праціўнікамі. І ён пайшоў на мір з Масквой, у чым Сімяон Іванавіч яму не адмовіў. Як звычайна ў той час, гэтыя мірныя адносіны завяршыліся шлюбнымі саюзамі: пляменніцу маскоўскага князя аддалі за Альгердавага брата Любарта, а сам Альгерд, першая жонка якога Марыя Віцебская памерла ў 1347 г., ажаніўся з дачкою цвярскага князя Юльянай, што была пляменніцай маскоўскага князя³⁹.

Хоць мір паміж Вялікім княствам Літоўскім і Масковіяй пры жыцці Сімяона Іванавіча і захоўваўся, гэта зусім не азначала канчатковага прымірэння Альгерда са сваім найважнейшым праціўнікам у галоўным тады для яго клопаце — збіранні земляў. Гэта толькі азначала змену тактыкі ў яго барацьбе. Не маючы поспеху ў наладжванні саюза з Ардой, Альгерд убачыў магчымасць знясіліць Маскву ў падтрымцы міжусобнай барацьбы з ёю, якую вялі рускія княствы. І гэтая магчымасць адкрылася, але пазней, ужо пры маскоўскім князі Дзі-

тры Іванавічу, калі ў 1357 г. разгарэліся ўсобицы паміж удзельнымі цвярскімі князямі. Аднаго з іх, калязінскага князя Васіля Міхайлавіча, падтрымаў маскоўскі ўладар, а яго супернік, холмскі князь Усевалад Аляксандравіч (брат Юльяны), звярнуўся па дапамогу да Альгерда. Той у 1360 г. паслаў сваё войска на Цвер, што і вымусіла Васіля Міхайлавіча вярнуць Усевалада яго воласць¹⁴⁰. Аднак у 1366 г. міжусобная барацьба ў Цверы зноў разгарэлася — паміж тымі ж сынамі Васіля і братам яго ранейшага праціўніка Усевалада — Міхаілам. Змаганне ішло як за вялікае княжанне ў Цверы, так і за Гарадзецкі ўдзел. Ізноў за першага ўступіўся маскоўскі князь, за другога — Альгерд, войскі якіх прыйшлі ў Цвярскае княства¹⁴¹. Пасля заключэння перамір'я справу аб барацьбе гэтых цвярскіх князёў было вырашана прадоўжыць у судзе, на які яны былі выкліканыя ў Маскву князем Дзітрыем Іванавічам і мітрапалітам Аляксеем. Аднак на трэці дзень пасля прыезду Міхаіл Аляксандравіч са сваімі братамі быў арыштаваны, і Дзітрый Іванавіч прымушаў яго адмовіцца ад Гарадзецкага ўдзелу на карысць Васіля. На гэты выпадак трэба звярнуць асаблівую ўвагу, паколькі ён добра характарызуе падступнасць маскоўскіх князёў, якія ўсё больш засвойвалі азіяцкія прыёмы татарскіх ханаў. У далейшым такія прыёмы сталі неад'емнай асаблівасцю іх абыходжання з праціўнікамі.

Пасля смерці Васіля Міхайлавіча цвярскі пасад заняў Міхаіл Аляксандравіч, што выклікала трывогу ў маскоўскага князя Дзітрыя Іванавіча, які, баючыся ўмацавання становішча свайго былога праціўніка, паслаў супроць яго войска. Трэба зазначыць, што ўжо працяглы час ішло суперніцтва Масквы і Цверы. Яшчэ ў 1327 г. Іван Каліта ў саюзе з татарамі зрабіў спусташальны паход на Цвер.

У сваю чаргу Міхаіл Аляксандравіч, разумеючы, што яму аднаму з маскоўскім войскам не справіцца, звярнуўся па дапамогу да свайго швагра Альгерда¹⁴². Князь Міхаіл знайшоў выдатную нагоду, каб падштурхнуць сваякоў да непасрэдных ваенных дзеянняў супроць Масквы, якія ён і распачаў у лістападзе 1368 г. Альгерд заўсёды трымаў ажыццяўленне сваіх намераў у вялікай таямніцы, і гэта часта забяспечвала яму поспех. Таму і цяпер з'яўленне ягонага войска (там былі сілы Кейсту-

та і смаленскія воіны) у межах Маскоўскага княства было поўнай нечаканасцю для Дзмітрыя Іванавіча. Пакуль ён склікаў падуладных князёў, Альгердавы дружыны, спусташаючы варожую тэрыторыю, рухаліся да Масквы. Не мог стрымаць наступ і вартавы полк, сабраны з бліжэйшых да Масквы ўдзелаў. Альгердавы ваяры ўварваліся ў Маскву. Дзмітрый Іванавіч, адступаючы, спаліў пасады і засеў у Крамлі. Аднак Альгерд, прастаяўшы тры дні каля яго сцен, на прыступ не адважыўся.

Відаць, мэтай Альгерда быў не захоп Масквы і яе княства, што магло б прывесці да вялікіх страт у яго сіле і іншых цяжкасцяў, а — паступовае знішчэнне свайго праціўніка, што ў канчатковым выніку і прывяло б да страты Маскоўскай палітычнай сілы і, ў выніку, яе аб'яднаўчай ролі. Вось чаму, адмовіўшыся браць Крамль, Альгерд, адступаючы з Масквы, разбурыў ці спаліў многія будынкі, браў у палон людзей, выводзіў скаціну і інш. Усё гэта ўзбагачала і ўзмацняла Альгерда і аслабляла Маскву.

І хоць для Цверы таксама наступае палёгка, бо Дзмітрый Іванавіч вярнуў Міхаілу Аляксандравічу Гарадзец і адмовіўся ад дапамогі ягонаму суперніку¹⁴³, мірная перадаўка працягвалася нядоўга. У 1370 г. Дзмітрый Іванавіч, вызваліўшы сябе ад хрэснага палавання, якое ён даваў Міхаілу Аляксандравічу, узяў наступальную палітыку ў адносінах да Цверы, у якой ён бачыў галоўнага праціўніка ў сваіх аб'яднаўчых планах. Сапраўды, падначаленне Цверы адчыняла Маскве дарогу на поўнач, да Ноўгарада і Пскова, валоданне якімі таксама было залатой мараю маскоўскага ўладара.

Уварваўшыся ў Цвярскае княства, Дзмітрый Іванавіч спустошыў гарады Мікулін і Зубцоў, і вывеў у Маскву вялікі палон. І гэты канфлікт для Альгерда таксама стаў зачэпкаю, каб выступіць супроць Масквы. Зноў, разам з войскам Кейстута і смаленскага князя Аляксандра Святаславіча, ён прыйшоў на дапамогу цвярскаму князю. Аднак гэтым разам яго дзеянні былі беспаспяховымі. Не ўзяўшы на працягу трох дзён Валакаламска, ён накіраваўся на Маскву, якую ўзяў у аблогу 6 снежня. Аднак, даведаўшыся, што Дзмітрый Іванавіч, як і мінулы раз, засеў у Крамлі, а ў ваколіцах Перамышля сабраліся моцныя войскі, маскоўскае і разанскае, Альгерд

вырашыў заключыць перамір'е на паўгода і аступіў назад¹⁴⁴.

Не атрымаўшы чаканых вынікаў ад дапамогі Альгерда, цвярскі князь Міхаіл Аляксандравіч звярнуўся да Арды. Выправіўшыся туды, ён атрымаў ярлык на валоданне Уладзімірскім княствам. З гэтага відаць, што Арда таксама баялася ўмацавання Масквы і таму падтрымлівала яе барацьбу з Цвер'ю за суперніцтва ў аб'яднанні рускіх земляў. Між тым Дзмітрый Іванавіч, даведаўшыся пра ўчынак ардынскага хана, сам паехаў да яго, залагодзіў татарскага ўладара і ягоных жонак шчодрымі падарункамі і дабіўся сабе ярлыка на Уладзімірскае княства. Таму для цвярскага князя зноў заставалася толькі адно: звярнуцца на дапамогу да Альгерда, які не адмовіў яму ў гэтым. У 1372 г. яго войска пад начальам Кейстута, Вітаўта, Андрэя Полацкага і іншых князёў было пасланае на дапамогу Цверы. Дарэчы, звернем увагу на тое, што Кейстут і яго сын Вітаўт, якія баранілі заходнія землі дзяржавы ад шматлікіх крыжацкіх рэйзаў, павінны былі ўдзельнічаць у вайсковых справах усходняй часткі Княства. Гэта зноў-такі паказвае, наколькі дамінавалі ў дзяржаве яе беларускія інтарэсы, калі дзеля іх адцягваліся сілы з захаду, дзе была найбольшая знешняя пагроза.

Пасланыя войскі ўварваліся ў межы маскоўскіх уладанняў, нанеслі адчувальны ўдар па гарадах Пераяслаўлю і Кашыну. Хоць Міхаілу Аляксандравічу ўдалося завалодаць і іншымі гарадамі (Углічам, Бежацкам, Дзмітраўскам, Кастрасмою, Таржком і інш.), аднак гэты поспех быў непрацяглым. Насустрач войску Міхаіла і Альгерда са смаленцамі і бранцамі выйшла маскоўскае войска Дзмітрыя. Сустрэўшыся ў раёне Любучка, дзве сілы не адважыліся ўступіць у бой адна з другой. Паміж Альгердам і Дзмітрыем Іванавічам было заключана перамір'е¹⁴⁵, умовы якога з'яўляліся вельмі цяжкімі для цвярскага князя Міхаіла, які быў вымушаны прызнаць сваю поўную залежнасць ад Дзмітрыя Іванавіча, а Альгерд у выпадку новай вайны Цверы з Масквой не павінен быў дапамагаць Міхаілу¹⁴⁶.

У 1274—1275 гг. Міхаіл Аляксандравіч зрабіў яшчэ адну спробу барацьбы з Масквой. Зноў здабыўшы ў Ардзе ярлык на Уладзімірскае княства і заручыўшыся падмогаю Альгерда, ён аб'явіў вайну свайму даўняму